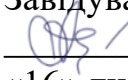

Міністерство освіти і науки України
Бердянський державний педагогічний університет
Кафедра соціальної роботи та інклюзивної освіти

Допущено до захисту
Завідувач кафедри
 Катерина ПЕТРОВСЬКА
«16» листопада 2025

**СОЦІАЛЬНО – ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ВІКТИМНОСТІ
ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ**

Кваліфікаційна робота магістра

Виконавець: здобувач другого
(магістерського) рівня вищої освіти, групи
м23СР

Галузь знань 23 Соціальна робота

Спеціальність 231 Соціальна робота

Освітньо-професійна програма: «Соціальна
педагогіка»

КУРАКСІН Дмитро

Керівник: канд.пед.н., доц **ЗАХАРОВА Н.М.**

Рецензент: канд.пед.н., доц. **Тургенєва А.О.**

Запоріжжя, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКТИМІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	6
1.1 Поняття, сутність віктимізації: історичний та сучасний погляди	6
1.2 Віктимізація як соціально-педагогічна проблема в умовах невизначеності: особливості, чинники	15
ВИСНОВКИ ДО 1 РОЗДІЛУ	26
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ВІКТИМНОСТІ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ	28
2.1. Діагностика віктимності як інструмент соціально-педагогічної профілактики ризикованої поведінки	28
2.2. Стратегія соціально-педагогічної профілактики віктимності дітей та молоді: комплексний підхід	35
ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ	46
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	49
ДОДАТКИ	53

ВСТУП

Соціальні перетворення, зміни в соціополітичних, соціокультурних умовах функціонування країни, прогнозовані та непрогнозовані ситуації (війна, воєнні дії) відбиваються на житті кожного громадянина у соціально-психологічному контексті, проявляються у збільшенні «традиційних» соціальних ризиків (насильства в сім'ї, девіації тощо), появою нових (суїцид, булінг), змінами у демографічній та структурній характеристиці суспільства. Відбуваються суттєві відхилення від унормованої поведінки, сформованої на засадах традицій, законів, правил правопорядку, релігійних наративів; зростають міжособистісні та соціальні конфлікти, формуються різні види залежностей (алко-нарко-інтернет залежності).

В умовах соціальної невизначеності, як відсутності чіткої інформації, прогнозованості або визначеного порядку щодо майбутнього стану подій, ускладнюється процес соціалізації, підвищується імовірність віктимізації, як під впливом індивідуальних особливостей, так і в результаті життєвих ситуацій, потрапляння людини в ситуацію жертви насильства, дискримінації, маніпуляцій чи інших форм негативного впливу. Віктимізація, як складний соціально-психологічний феномен, перебуває у тісному взаємозв'язку з несприятливими умовами та проблемами життя й відображує процес і результат перетворення людини на певний вид жертви соціалізації. Зв'язок між процесами віктимізації та соціалізації особистості полягає в тому, що соціалізація формує особистісні характеристики, поведінкові стратегії та способи взаємодії з соціумом, які можуть як зменшувати, так і збільшувати ризик віктимізації. Таким чином, процеси соціалізації та віктимізації взаємопов'язані: особистість формується в процесі соціалізації, що впливає на ймовірність віктимізації, а пережитий досвід віктимізації, у свою чергу, коригує подальшу соціалізацію.

Розуміння умов, чинників віктимізації особистості дозволяє встановлювати причинно-наслідкові зв'язки у розвитку тих чи інших негативних явищ, що може допомогти у своєчасному їх запобіганні або ж компетентній допомозі тим, хто вже став реальною чи може стати потенційною жертвою

несприятливих умов соціалізації. Теоретична розробка віктимології створює передумови та формує інструменти соціально-педагогічної профілактики віктимності, що передбачає адресну допомогу учням, фахову роботу соціального педагога з подолання труднощів соціальної взаємодії, задоволення актуальних потреб вимушених переселенців та профілактики їх аутсайдерства.

Існуючи протиріччя між потребою у комплексному дослідженні віктимізації особистості в умовах соціальної невизначеності та недостатньою розробкою механізмів профілактики й підвищення рівня соціальної стійкості обумовили вибір теми кваліфікаційного дослідження у наступному формулюванні: **«Соціально-педагогічна профілактика віктимності дітей та молоді в умовах невизначеності»**

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та розробити соціально-педагогічну стратегію профілактики віктимності особистості в умовах невизначеності.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні основи віктимології: ключові поняття, сутність; історичні, сучасні підходи.
2. Дослідити соціально-педагогічні аспекти віктимізації дітей та молоді в умовах невизначеності.
3. Розробити соціально-педагогічну стратегію та програму щодо профілактики віктимності на засадах комплексного підходу.

Об'єкт дослідження: процес віктимізації особистості в умовах сьогодення.

Предмет дослідження: соціально-педагогічні ресурси профілактики віктимізації особистості.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз і систематизація наукових джерел, узагальнення підходів до проблеми віктимізації; *емпіричні:* бесіда, рольова гра, метод «Шість капелюхів мислення» (Едвард де Боно), техніки, вправи; *практичні:* розробка соціально-педагогічної стратегії та програми профілактики віктимізації.

Структура: кваліфікаційна робота складається з двох розділів, висновків, списку використаних джерел (30 найменувань), загальний текст – 57 сторінок, основний - 48 сторінок; 1 рис., 2 додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКТИМІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1 Поняття, сутність віктимізації: історичний та сучасний погляди

Історія формування поняття "віктимологія", а також пов'язаних із ним категорій, таких як "віктимізація", "віктимність" та "віктимогенність" залишається предметом наукових дискусій, оскільки досі не існує єдиного загальноприйнятого визначення цих термінів. Це дає змогу розглядати віктимологію з позицій різних наукових і прикладних дисциплін, зокрема соціології, психології, політології, криміналістики та педагогіки.

Концепції віктимологічного характеру беруть свій початок у глибокій давнині. З найдавніших часів самозахист відігравав ключову роль у протидії злочинності. Проте з розвитком суспільних механізмів боротьби зі злочинністю питання захисту жертви набуло іншого значення, переходячи до категорії проблем самої жертви. Держава та суспільство, прагнучі забезпечити належний захист потерпілих, розробляли механізми, які не вимагали активної участі жертв у процесах аналізу таких явищ, як злочинність, злочин і злочинець [16, с. 25].

Науковий інтерес до віктимології у XX столітті активізувався на тлі воєн, соціальних конфліктів, зростання рівня злочинності та порушень прав людини. Від 1960-х років численні громадські рухи почали акцентувати увагу на проблемах жертв злочинів. Зокрема, феміністичний рух поставив під сумнів суспільну байдужість до жінок, які зазнавали насильства з боку чоловіків. У межах цієї діяльності було започатковано проекти самодопомоги, зокрема створення кризових центрів для жінок, що постраждали від сексуального насильства, а також притулків для осіб, які зазнавали домашнього насильства. Водночас рухи за громадянські права та свободи вимагали рівного захисту всіх осіб перед законом.

На міжнародному рівні віктимологія набуває значного поширення з 1973 р., коли почали систематично проводитися міжнародні симпозиуми з питань

віктимології. У різних країнах утворилися віктимологічні товариства, а у 1979 р. в рамках міжнародного конгресу було створено Всесвітнє товариство віктимологів. Головною метою цієї організації стала координація діяльності науковців із різних країн у сфері розробки заходів віктимологічної профілактики злочинності [26, с. 11-12]. Важливість віктимології полягає не лише у сприянні глибшому розумінню злочинності як соціального явища, а й у її практичному значенні для ефективнішої профілактики правопорушень, боротьби зі злочинністю та зміцнення правопорядку.

Як міждисциплінарна галузь науки, віктимологія розглядає причини, які можуть перетворювати людину на жертву; досліджує проблематику жертви в контексті соціальних умов життя, кримінології, застосовуючи при цьому методи соціології, психології та педагогіки, кримінального права. При вивченні процесу віктимізації або формування профілактичних заходів щодо зменшення негативних впливів на особистість беруться до уваги всі вікові категорії, тому що жертвами можуть стать особи будь-якого віку. Основними аспектами досліджень є кількісні та якісні характеристики жертв, закономірності віктимних впливів, а також розробка методів профілактики віктимізації. Віктимологія має не лише теоретичне значення для аналізу феномену несприятливих умов, а й практичну цінність, спрямовану на вдосконалення превентивних заходів та загальне зміцнення соціального порядку.

Сучасна наука дедалі частіше підкреслює, що боротьба зі несприятливими умовами соціалізації, буття людини, зі злочинністю можлива як шляхом зменшення кількості потенційних правопорушників, так і через впровадження заходів, спрямованих на зменшення кількості потенційних жертв. Чим надійніше людина буде захищена від фізичних, майнових та моральних посягань, тим більш стабільним буде правопорядок у суспільстві [6: 8].

Предметом віктимології є:

- а) розгляд віктимності як біопсихосоціального явища;
- б) характеристики жертв, яким завдано шкоди внаслідок віктимних впливів;

в) обставини та умови, що уможливлюють завдання шкоди потенційній жертві;

г) форми та методи захисту можливих жертв від злочинних посягань, профілактичні заходи щодо зниження віктимності;

ж) порядок відновлення соціалізації, відшкодування шкоди, завданої жертві [16, с. 45].

На підставі розгляду основних аспектів віктимології до **актуальних завдань віктимології відносимо:**

- зменшення рівня віктимізації населення;
- дослідження механізму віктимізації як конкретної особи, так і групи осіб;
- зниження страху громадян перед злочинністю через поглиблення способів самозахисту та правової допомоги;
- розробка та проведення заходів з віктимологічного запобігання та ін.

Для вирішення зазначених завдань вважаємо за потрібне розробку та реалізацію таких **дій:**

- здійснення віктимологічних досліджень з метою вироблення превентивних заходів із запобігання збільшенню кількості жертв злочинів;
- проведення заходів віктимологічної профілактики;
- створення дієвого механізму з розрахунку та реального відшкодування жертві злочину моральної та матеріальної шкоди;
- регулярний моніторинг стану віктимізації шляхом проведення опитувань серед громадськості; інформування правоохоронних органів про результати таких опитувань;
- створення та пропаганда тематичних програм та ін. [2; 6].

Отже, визначаючи основні цілі й завдання сучасної віктимології з акцентом на молоде покоління, провідними завданнями віктимології є розробка профілактичних заходів, що сприяють зниженню ризику потрапляння особи у ситуації, коли її особистісні характеристики або поведінкові реакції ускладнюють умови, обставини віктимогенної поведінки. Зазначені заходи сприятимуть не тільки зменшенню потенційного ризику стати жертвою злочину, а й підвищенню ефективності та довіри до законодавства, профілактичних та

пропедевтичних заходів, соціальних та правоохоронних органів. Здобутки віктимології слугують удосконаленню новітніх заходів та методів впливу на соціальний організм, особистість. Саме тому, важливим є розгляд даної теми на рівні теорії та методології для заходів, рекомендацій практичного характеру [10, с. 13-16; 25, с. 2-25].

Звернемо увагу на визначення ключових категорій теми дослідження в провідних розробках сучасних наукових напрямків: соціологія, кримінологія, юриспруденція, психологія, педагогіка, що акумулюються в наступних трактуваннях:

Віктимологія – (від лат. *Viktima* - жертва; *logos* - наука) - це міждисциплінарна галузь знань, яка вивчає природу, типологію, якісні та кількісні характеристики жертв соціальних та природних явищ. а також розробляє стратегії профілактичної діяльності, удосконалення форм і методів, механізмів надання допомоги жертвам.

Віктимології притаманні функції: пізнавальна як вивчення особи жертви та ситуації, що це провокує; інформаційна - через розробку та надання рекомендацій з попередження або відновлення ресурсів особи, яка стала жертвою; прикладна реалізується у практичному застосуванні дій щодо подолання проблемної ситуації та надання актуальної допомоги [6].

Віктимізація – процес і результат, унаслідок якого особа чи група осіб стає жертвою несприятливих умов або неправомірних дій з індивідуальними та соціальними аспектами, впливаючи на загальний рівень безпеки у суспільстві. До основних причин віктимізації відносять: війна, терор; техногенні катастрофи, природні катаклізми (повені, ураган); розлади здоров'я, адикції (алко-нарко-інтернет залежності), кримінальні злочини та ін. До наслідків процесу віктимізації відносяться також: розлади емоційної сфери людини; порушення правил безпечної поведінки; відхилення (адикції, садизм тощо) [24; 28].

Віктимність – сукупність соціальних, психологічних, біологічних та поведінкових характеристик особи, які підвищують ризик її потрапляння у ситуацію злочинного посягання та обумовлюють потенційну або реальну

схильність стати жертвою. За дослідженнями сучасних авторів визначено **чинники віктимної поведінки:**

- індивідуально-психологічні як емоційна здатність, тривожність, фрустрація, неадекватна самооцінка та поведінка, індивідуальний досвід травматичних подій;
- соціально-психологічні, що детермінуються сімейним фактором (насильство, конфлікти тощо);
- соціокультурні - віктимізація середовища, ЗМІ тощо);
- соціально-педагогічні чинники: образливе ставлення, психологічне й фізичне насильство, відсутність індивідуального підходу тощо) [14; 29].

Віктимогенність – характеристика середовища або соціальних умов, які сприяють виникненню віктимізації, тобто створюють передумови для підвищення ризику впливу на певні категорії населення. Віктимологічна характеристика потенційної жертви формується в умовах соціально-демографічної ситуації: індивідуально-психологічної, ситуативної або кримінологічної [15].

Ювенальна віктимологія розглядається як самостійний напрям загальної віктимології, мета якого полягає у здійсненні запобіжного впливу на основі сукупності заходів попередження або виправлення віктимних схильностей неповнолітніх осіб. До компонентів ювенальної віктимології, що впливають на формування деструктивної поведінки, відносять:

- соціально-педагогічний, що може здійснюється в процесі розвитку та виховання дитини, закладення некоректних настанов; формування деформованих уявлень про соціум та власне місце в ньому;
- загально - юридичний – особливості нормативно-правового захисту прав та свобод людини і громадянина в державі, де проживає неповнолітня особа;
- кримінологічний – стан кримінологічної ситуації та наявність фактичних та потенційних криміногенних загроз у тій місцевості, де проживає неповнолітня особа, а також наявний комплекс деструктивних правил, що зумовлюють

віктимну поведінку неповнолітнього (мікро- та макрозв'язки, агресія, провокація, емоційна лабільність тощо) [20; 30].

Отже, віктимізація є складним багатовимірним явищем, що має кримінологічний, психологічний, соціальний та педагогічний аспекти. Дослідження механізмів віктимізації є важливим для розробки ефективних превентивних заходів, зокрема в межах соціальної педагогіки, де ключове значення має формування у особи навичок самозахисту, критичного мислення та психологічної стійкості.

Проаналізуємо деякі авторські трактування провідних понять теми, що розглядаються у наукових розвідках.

Одним із перших дослідників окремих категорій віктимології, був Бенджамін Мендельсон, який у своїх працях використовував терміни, похідні від поняття «жертва». Вважав, що віктимність є одним із найбільш складних та специфічних понять у віктимології, пов'язаних з різноплановими індивідуальними характеристиками особистості, а його змістовна ємність зумовлює певну дифузність цієї категорії.

Значні розбіжності у трактуванні поняття «віктимність» простежуються у працях Л. В. Франка, В. І. Полубінського, В. Я. Рибальської, Д. В. Рівмана та інших науковців. Ці відмінності стосуються:

- а) структурних компонентів віктимності;
- б) визначення віктимності як стану та об'єктивної характеристики особи;
- в) моменту виникнення потенційної віктимності;
- г) співвідношення та взаємозалежності потенційної та реалізованої віктимності.

Вагомий внесок у розробку віктимології зробив Л. Франк, який є автором перших публікацій з питань віктимології у юридичній літературі попереднього періоду, сформулював уявлення про зміст віктимності та запровадив це поняття у науковий дискурс. Аналізуючи проблеми віктимології, він надав оригінальне трактування змісту окремих віктимологічних дефініцій. На його думку, віктимність окремої особи є не що інше, як здатність стати за певних обставин

жертвою злочину, або, іншими словами, нездатність уникнути небезпеки там, де вона об'єктивно була передбачуваною [11; 16; 26].

Л. Франк розглядав віктимізацію як процес трансформації особи у жертву злочину, що може відбуватися як на індивідуальному, так і на масовому рівнях. Зокрема, віктимізація – це процес набуття статусу жертви. З його точки зору - «віктимізувати» означає перетворювати когось на жертву, а «віктимізуватися» – зазнавати такої трансформації.

У науковому дискурсі іноді використовується термін «віктимізатор», що зазвичай стосується особи, яка стала жертвою конкретного злочинного посягання, та чинника, що відіграв визначальну роль у процесі віктимізації. Крім того, для віктимологічних досліджень, зокрема статистичних, найбільше значення має поняття «віктимізація» як сукупний результат вчинених злочинів.

На основі своїх суджень Л. Франк запропонував наступні *рівні віктимізації*:

- первинна віктимізація, що розглядається як потрапляння особи в умови передбачуваного злочину або насильства (латентні жертви). Наприклад, під час воєнного стану – це факти неповаги, злочинних дій проти військових з боку підлітків, молоді; азартні ігри, проституція тощо;

- вторинна віктимізація - це непряме психологічне чи соціальне травмування жертви, спричинене реакцією суспільства, ставлення до неї: незаконні дії, вирoki, несправедливе осудження суспільством;

- третинна - самовіктимізація як прийняття ролі жертви, відповідна поведінкова стратегія особи: «я – слабкий, тому не можу...; держава мені винна... та ін.» [16].

Дана теорія Л. Франка знайшла застосування в діагностично-аналітичних моментах та у сучасній практиці побудови, наприклад, соціально-педагогічної профілактики та пропедевтичної роботи в українській системі освіти: програми профілактики асоціальних явищ, формування здорового способу життя, правил безконфліктного поводження тощо.

Дослідження В. Полубінського зорієнтовані на визначенні віктимності як індивідуальної властивості конкретної особи, обумовлену її соціально-психологічними або біофізичними характеристиками, які можуть впливати на протиправні дії. При цьому віктимність конкретної особи не слід розглядати як будь-яку підвищену схильність ставати жертвою злочину, а лише як таку, що безпосередньо пов'язана з особливостями поведінки жертви та її специфічними взаєминами. У низці випадків злочинні діяння провокуються неналежною поведінкою самої жертви, що, як засвідчує практика, часто зумовлено її негативними соціальними характеристиками [9; 12].

Розглядаючи віктимність як особливу властивість жертви, В. Рибальська пропонує розрізняти такі її *види*:

а) віктимність як сукупність соціально-психологічних характеристик жертви, що зумовлені особливостями її соціалізації (віктимогенна деформація особистості);

б) професійна або «рольова» віктимність (наприклад, військовослужбовець, поліцейський, інкасатор);

в) вікова віктимність як біофізична характеристика жертви (особи похилого віку чи малолітні);

г) віктимність як патологія, що є наслідком патологічного стану жертви (психічне захворювання, фізична недуга тощо). Авторка також зазначає, що ці різновиди віктимності часто поєднуються між собою або нашаровуються один на одного [16; 18].

Точка зору В. Рибальської, щодо видів віктимності, створює можливості класифікації віктимності та більш глибокого занурення в розуміння індивідуальних причин жертви, можливості попередження виникнення та розвитку віктимних процесів.

Д. Рівман наголошує, що масова віктимність знаходиться у прямій залежності від рівня злочинності в суспільстві (що підтверджується статистичними дослідженнями різних років): чим більше суспільство уражене

злочинністю, тим вищою є ймовірність того, що будь-який індивід стане жертвою злочину [16; 27].

Узагальнення наведених авторських підходів до феномену віктимізації засвідчує, що термінологія ключових понять віктимології та обсяг їх змісту досі не мають чітко усталеної дефініції. Дослідження віктимогенного потенціалу має здійснюватися крізь призму причинності, враховуючи взаємодію з іншими явищами та чинниками, які зумовлюють формування тієї чи іншої віктимогенної характеристики. Віктимогенний потенціал не обмежується лише суспільними обставинами, а може бути пов'язаний із просторовими, природними, предметними факторами та організаційними аспектами життя (наприклад, складні життєві обставини тощо).

Слід зазначити, що особа може стати жертвою злочину не лише внаслідок власної поведінки, обумовленої негативними соціальними характеристиками, а й за умови соціально позитивної поведінки. Така точка зору доповнює необхідність об'єктивного аналізу чинників, що впливають на зміну поведінки людини.

Таким чином, доцільно розрізняти негативну та позитивну віктимну установку. Негативна установка нерідко спричиняє формування антисоціальних тенденцій у жертви, що у певних випадках призводить до того, що особи, які безпосередньо вплинули на виникнення віктимної ситуації, самі стають його жертвами. Водночас позитивні властивості особистості можуть сприяти критичному сприйняттю обставин, контролюванню негативних емоцій та формуванню соціально прийнятних моделей поведінки. Зрештою, ці якості дозволяють особі обрати найбільш безконфліктний варіант поведінки, що мінімізує ризики розвитку неблагополучних для неї подій із віктимологічної точки зору.

Висновки. Віктимізація є складним багатовимірним явищем, що має кримінологічний, психологічний, соціальний та педагогічний аспекти. Дослідження механізмів віктимізації є важливим для розробки ефективних превентивних заходів, зокрема в межах соціальної педагогіки, де ключове

значення має формування у особи навичок самозахисту, критичного мислення та психологічної стресостійкості.

1.2 Віктимізація як соціально-педагогічна проблема в умовах невизначеності: особливості, чинники

У руслі нашого дослідження звернемо увагу на взаємозв'язок такої термінологічної триади як: *віктимізація – соціалізація – соціальна невизначеність*. Зв'язок між процесами віктимізації та соціалізації особистості полягає в тому, що соціалізація формує особистісні характеристики, поведінкові стратегії та способи взаємодії з соціумом, які можуть як зменшувати, так і збільшувати ризик віктимізації. Феномен віктимізації детально розглянуто у попередньому параграфі. У даній частині розвідки враховуємо точки зору авторів щодо взаємозв'язку процесів соціалізації та віктимізації (Т. Алексеєнко, Т. Авкуліч, С. Кушнар'ов, Ю. Жданович та ін.) [1; 2; 4; 19; 23].

Процес соціалізації може мати два суттєвих чинника впливу на віктимізацію населення

По-перше, бути фактором ризику за наступних обставин:

- а) у середовищі, де превалюють агресивні моделі поведінки;
- б) у суспільстві з низьким рівнем правової культури, але високим рівнем пасивності, безпорадності, провокативної поведінки, розвитком віктимних (жертвних) рис, асоціальних форм субкультури;
- в) з терпимим ставленням до насильства, порушення прав та свобод людини боку суспільства та права.

По-друге, *віктимізація* як результат деформації соціалізації, як наслідок неповної чи неправильної соціалізації. Як свідчить дослід діяльності соціально-психологічних служб закладів освіти - це результат:

- а) дефіциту соціальних навичок; невміння дітьми та підлітками дотримуватися коректних меж спілкування, що може призводити до маніпуляцій або насильства з боку інших осіб;

б) низька правова свідомість збільшує ризик потрапляння в ситуацію ризикованої поведінки;

в) насильницьке середовище дитинства (сім'я, оточення) формує байдужість до віктимізації в дорослому житті.

По-третє, віктимізація є чинником подальшої соціалізації, ресурсом переходу особистості на новий етап соціалізації, що також може мати як позитивні, так і негативні зрушення в поведінці особи:

а) особа змінює поведінкову модель (наприклад, уникає ризикових ситуацій або, навпаки, стає агресивнішою);

б) засвоює нові ролі (наприклад, роль жертви або борця за свої права);

в) шукає соціальну підтримку та правові механізми захисту.

Третій компонент нашої термінологічної триади – невизначеність як сучасне явище, характерне для українського суспільства в умовах тривалого воєнного стану.

Невизначеність — це багатозначне поняття, що охоплює різні сфери науки та практики. У загальному розумінні невизначеність трактується як відсутність чіткої інформації, прогнозованості або визначеного порядку щодо майбутнього стану подій, що ускладнює прийняття рішень та адаптацію особистості чи системи до змін.

З позиції філософського підходу невизначеність розглядається як фундаментальна характеристика буття, що проявляється у закритості майбутнього, неможливості абсолютного знання та наявності множинних можливих сценаріїв розвитку подій (Гайдеггер, Бубер, Сартр).

У психології невизначеність розглядається як стан когнітивного дисонансу, що виникає через недостатність інформації для ухвалення рішень або адаптації до нових обставин (Фестінгер, Лазарус). Вона може викликати тривожність, страх, зниження суб'єктивного відчуття контролю над життям та сприяти підвищеній вразливості особистості [18].

У соціології невизначеність аналізується як наслідок соціальних криз, нестабільності та швидких трансформацій суспільства. Вона може бути

викликана економічними змінами, політичними конфліктами, пандеміями або війнами (Гідденс, Бауман).

Соціально-педагогічний підхід розглядає невизначеність як фактор, що впливає на соціалізацію особистості, процес формування життєвих стратегій і вибір способів подолання труднощів. Тому вимагає розвитку адаптивності, психологічної стійкості та формування стратегій саморегуляції – пріоритет уваги у дослідженні Т. Алексєєнко [2; 3].

Таким чином, процеси соціалізації та віктимізації взаємопов'язані: особистість формується в процесі соціалізації, що впливає на ймовірність віктимізації, а пережитий досвід віктимізації, у свою чергу, коригує подальшу соціалізацію. Невизначеність є складним міждисциплінарним феноменом, що впливає на психологічний стан людини, її поведінкові стратегії та соціальну взаємодію, що робить її важливим аспектом для дослідження у сфері соціальної педагогіки, особливо в контексті віктимізації особистості.

Контент-аналіз наукових джерел щодо основного тезаурусу дослідження та метод узагальнення інформації дозволяє констатувати неоднозначність трактувань, суджень дослідників різних наукових напрямків у різні періоди занурення в дану тему та звернути увагу на наукові підходи розуміння процесу віктимізації на фоні соціалізації в умовах невизначеності та зорієнтуватися у засобах мінімізації віктимних процесів у сьогodнішній ситуації категорії підліткової молоді [16; 17; 27; 29].

З точки зору *соціології* віктимізація аналізується як соціальне явище, пов'язане з нерівністю, стигматизацією та культурними нормами, що сприяють формуванню віктимної поведінки (Бауман, Гідденс). У вітчизняних розвідках особливу увагу приділено віктимізації вразливих соціальних груп – жінок, дітей, літніх людей, осіб з інвалідністю [15; 19; 21].

Дослідження показують, що певні категорії осіб мають особливі риси, які підвищують ймовірність стати жертвами злочинів. Зокрема, до таких груп традиційно відносять неповнолітніх, оскільки їхні психологічні та фізичні особливості сприяють підвищеному ризику віктимізації. Корисливо-

насильницькі злочини, такі як грабежі, розбої та вимагання, становлять близько 7,2% загальної злочинності, тоді як щодо неповнолітніх цей показник сягає приблизно 12,7% [7].

Необхідність розробки та реалізації заходів віктимологічної профілактики таких злочинів зумовлена їхньою високою суспільною небезпекою. Основна загроза полягає не лише у предметі посягання, а й у способі вчинення злочину. Адже під час таких правопорушень відбувається безпосереднє посягання на життя та здоров'я неповнолітніх, які потребують особливого кримінально-правового захисту.

З точки зору *криміналогії* віктимізація розглядається як процес, у якому особа стає жертвою злочину або правопорушення. Визначаються типи жертв (наприклад, випадкові, провокуючі, хронічні) та аналізуються чинники, що спричиняють їх віктимність у розвідках В. Давиденко, А. Джу́жа, В. Сюра́вчик та і н.) [8; 9].

Недоліки у функціонуванні соціальних інститутів сприяють поширенню випадків віктимізації, збільшуючи чисельність жертв різних обставин. Система соціального захисту не завжди здатна ефективно ідентифікувати та забезпечити державною підтримкою найбільш вразливі верстви населення, які потребують соціально-првовой допомоги. Дослідження показують, що значна частина постраждалих походить із малозабезпечених сімей, родин, які опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО), оскільки їхні доходи не покривають навіть базових потреб у продуктах харчування та предметах першої необхідності, тим самим іноді спонукають представників даної категорії населення йти на злочини, крадіжки, пограбування тощо.

Особливістю бідності в Україні є також поширена злиденність серед працюючого населення, що зумовлено низькими заробітними платами та обмеженими фінансовими можливостями. Основними причинами трудової міграції постраждали, зазвичай, називають низький рівень оплати праці та соціальну незахищеність. Це підтверджує, що найбільше ризиків стати жертвами складних життєвих обставин є представники соціально вразливих груп.

Одним із чинників, що потенційно може сприяти підвищенню рівня доходів населення, є освіта. Однак, навіть здобуття вищої освіти не гарантує матеріального благополуччя, адже рівень доходів залежить від комплексу соціально-економічних факторів. З огляду на це, можна зробити висновок: що чим нижчий рівень освіти людини, то більшою є її ймовірність відгукнутися та погодитися на порушення законів та правил в умовах соціальної нестабільності та невизначеності [25, с. 21].

З позиції *психологічного* трактування віктимізація визначається як особливий стан або риса особистості, що формується під впливом життєвих обставин, травматичного досвіду або особистісних особливостей (Левінсон, Волкер, Дворяк). Вона може проявлятися у схильності до підкорення, низькій самооцінці, безпорадності, прийнятті ролі жертви як стратегії виживання.

Люди, які страждають на невроз, іноді намагаються компенсувати свої внутрішні проблеми через образи, погрози та інші агресивні дії, що згодом може зробити їх активними жертвами. Наприклад, факт самоутвердження розуміється не лише як ключовий мотив вчинення злочину, а й як фактор, що підвищує віктимність.

У цьому контексті пережитий дитячий досвід домашнього насильства, жорстокого поводження з боку батьків, або дотримання ними традиційних гендерних стереотипів щодо ролей у сім'ї, наприклад дівчатками, визначає, що вони з раннього віку мусять звикали до залежності й підкорення чоловікові, керування життям у майбутньому власними дітьми. Дитячий досвід сформував у них уявлення про те, що така поведінка є нормою, що, в свою чергу, може сприяти розвитку їхньої сімейно-рольової віктимності у власній сім'ї.

Соціально-психологічні реакції у стресовій або загрозливій для життя людини ситуації активуються базові, інстинктивні реакції, які контролюються підкірковими відділами мозку. Цей механізм самозбереження, відомий як «борись або тікай» ("fight or flight"), є природною відповіддю на небезпеку. Проте у людей, які з дитинства зазнали надмірного психологічного тиску чи насильства, ця реакція може закріпитися як домінантна модель поведінки. Через

тривалу дію негативних чинників мозок починає сприймати будь-яку ситуацію як загрозову, що робить людину більш уразливою до віктимізації [18].

Таким чином, діти, які зростають у дисфункціональних сім'ях із частими проявами порушення їхніх прав, насильства мають високий ризик розвитку неврозів, що у дорослому віці може призвести до відтворення поведінкової моделі жертви домашнього насильства. Побої, тілесні ушкодження та злочини проти статусної свободи в сім'ї формують їхню віктимність. У цьому контексті механізм «борись або тікай» може пояснити існування як активної, так і пасивної віктимності [25, с. 16-18].

У соціальній педагогіці віктимізація розглядається як наслідок негативних впливів соціального середовища, що спричиняє формування особистості з підвищеною вразливістю до насильства та експлуатації. Схарактеризуємо особливості та чинники віктимізації певної вікової групи – діти, підлітки. Для такої вікової групи особлива увага має приділятися профілактиці віктимізації через освіту, формування психологічної стійкості та соціальних навичок, моделей поведінки та резильєнтного реагування.

При розгляді віктимологічної профілактики корисливо-насильницьких злочинів щодо неповнолітніх важливо визначити основних суб'єктів діяльності. Вони поділяються на дві категорії:

- **спеціалізовані**, які мають безпосередні обов'язки щодо профілактики таких злочинів (соціальна служба, фахівці системи освіти, ювенальна поліція);
- **неспеціалізовані**, для яких ця діяльність не є основною, але вони можуть відігравати важливу роль у запобіганні злочинності (громадські організації, волонтерські загони, персональна діяльність активістів).

До найбільш впливових суб'єктів профілактики відносяться, перш за все, сім'я, а також навчальні заклади, включаючи дошкільні установи. Саме в цих середовищах неповнолітні засвоюють базові норми поведінки, які допомагають їм уникати небезпечних ситуацій. Батьки відіграють ключову роль у вихованні дітей, контролюючи їхні настрої, сферу предметних, соціальних, віртуальних інтересів, фінансові витрати та організовуючи безпечне та змістовне дозвілля.

Важливою складовою профілактичної роботи є поширення віктимологічних знань через активну, дієву соціально-педагогічну роботу в закладах освіти, засоби масової інформації з урахуванням вікових, соціальних і психологічних особливостей неповнолітніх. Оскільки сучасні діти та підлітки активно користуються Інтернетом, доцільно застосовувати онлайн-ресурси для підвищення ефективності профілактичних заходів (вебінари, квести, тренінги, форум-театр тощо) [3; 4; 5; 19].

Таким чином, особливості психологічного та фізичного розвитку дітей та підлітків не лише підвищують ризик віктимізації, а й вимагають спеціального підходу до розробки та реалізації заходів віктимологічної профілактики [7, с. 22-24].

Таким чином, віктимізація (від лат. *victima* – жертва) — це складний соціально-психологічний процес, що характеризується формуванням у особистості особливих рис, поведінкових патернів або життєвих ситуацій, які підвищують імовірність потрапляння в роль жертви насильства, дискримінації, маніпуляцій чи інших форм негативного впливу.

Схильність людини до відхилення від загальноприйнятого процесу соціалізації проявляється через певні індивідуальні риси та вибірккову орієнтацію на діяльність, яка суперечить суспільним нормам або стає провокуючим фактором у несприятливих соціальних умовах.

Отже, основними **чинниками віктимності** є:

- *суб'єктивні особливості особистості*, зокрема агресивність, емоційна нестабільність, жадібність, ризикованість, корисливість, нахабство, невпевненість чи боягузтво. В умовах закладів освіти прояви мобінгу й булінгу, на жаль, не рідке явище (висування «рахунків», «постановку на лічильник, побиття, групове сексуальне насилля, поширення фото оголеного тіла жертви серед однокласників чи у соціальних мережах тощо). Можна припустити, що такі дії відбуваються через вікові особливості, недостатність виховання та життєвого досвіду, безвідповідальності за власні вчинки і дії, деформовані викривлених уявлення про «добре - погано», особистісних відхилень. Однак саме через такі

«несформованості», як правило, здійснюються злочини і порушуються кримінальні справи. В основі такої поведінки завжди адекватна або не адекватна система цінностей і ціннісних орієнтацій.

Всі ці характеристики можуть сприяти саморуйнуванню і свідчать про рівень стійкості та адаптивності індивіда, його здатність до саморефлексії та саморегуляції, систему ціннісних орієнтирів. Вони також є показниками зовнішньої (орієнтація на інших) чи внутрішньої (орієнтація на себе) спрямованості особистості. Витоки цих чинників можуть мати генетичне походження або формуватися під впливом соціокультурного середовища, виховання, а також прийняття чи відторгнення кримінальних цінностей.

Об'єктивні чинники соціалізації визначаються умовами життя людини в різних соціальних середовищах. Неприятливі умови впливають на виникнення ознак віктимогенності. На макрорівні - це можуть бути руйнівні наслідки глобалізації; на мезорівні – соціально-економічна ситуація в державі, природні та суспільні потрясіння, такі як бідність, стихійні лиха, війни, депортації, безробіття, техногенні катастрофи. На мікрорівні загрози можуть виникати у найближчому оточенні – в родині, серед друзів чи однолітків, а також у різних формальних або неформальних спільнотах.

Соціальні норми формуються як на макро-, так і на мікрорівні суспільного середовища. Вони регулюють діяльність соціальних інститутів та індивідів, визначаючи їхні права та обов'язки. Ці норми складаються історично, базуючись на традиціях, суспільних очікуваннях і попередньому соціальному досвіді. Вони закріплюються у законах, правилах, статутах, інструкціях, а також можуть існувати у вигляді неписаних регламентів певного середовища. Залежно від функції, норми поділяються на правові, моральні, етичні, релігійні та інші, що слугують орієнтиром для оцінки діяльності людини та регулювання її поведінки в суспільстві.

Найбільш уразливими до негативного впливу соціального середовища та насильства, зокрема домашнього чи з боку однолітків, залишаються діти. Вони

ще не мають достатнього життєвого досвіду, сил та знань, а також часто позбавлені належного соціального захисту.

У соціальній педагогіці виділяють три категорії осіб, які стають жертвами несприятливих умов соціалізації: реальні, потенційні та латентні [19; 20].

Реальні жертви – це люди, які безпосередньо постраждали від несприятливих життєвих обставин. До них належать особи з інвалідністю, хворі, соціальні сироти (зокрема діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні та бездоглядні), біологічні сироти (діти, які втратили батьків), а також ті, хто зазнав фізичного, психологічного або сексуального насильства. Внаслідок таких подій вони переживають порушення звичного способу життя, втрачають матеріальну стабільність, соціальні зв'язки, здоров'я, житло та психологічну рівновагу, що формує у них негативний досвід існування в суспільстві.

Потенційні жертви – це особи, які через свій спосіб життя або поведінку піддають себе та оточуючих ризикам. До цієї групи належать ті, хто веде аморальний спосіб життя, демонструє девіантну чи ризиковану поведінку, має залежності та адикції або недостатньо адаптований до швидкоплинних змін у суспільстві й не володіє необхідними навичками для ефективного існування в ньому.

Латентні жертви – це особи з високим рівнем обдарованості, які не мають можливості реалізувати свій потенціал. Причинами цього можуть бути відсутність сприятливих умов для розвитку таланту (як матеріальних, так і психологічних), нерозуміння чи несприйняття їхньої унікальності суспільством, а також нестача підтримки у визначенні власного життєвого шляху. Часто це призводить до вибору невідповідної професії, що спричиняє внутрішні та зовнішні конфлікти, злість, депресивні стани, а в окремих випадках – навіть суїцидальні думки. Стратифікація суспільства, яка передбачає його розшарування за рівнем матеріального забезпечення та можливостями самореалізації, найбільше вдаряє саме по такій віковій групі як діти, молодь.

Соціальну поведінку можна класифікувати, виходячи з її спрямованості. Традиційно розрізняють три основні типи:

Просоціальна поведінка – спрямована на дотримання соціальних норм і моральних принципів, розглядається як соціально позитивна. Така особа чи група здатна стати жертвою віктимної ситуації за умови власної реакції, поведінки, або під тиском зовнішніх чинників.

Девіантна поведінка – відхиляється від загальноприйнятих норм права, культури та моралі, але не суперечить їм кардинально. До цього типу належать різні види адикцій (залежностей), зокрема хімічні та нехімічні, включаючи комп'ютерну залежність. Особи з девіантною поведінкою знаходяться на межі між статусом «агресора» і можливої жертви.

Асоціальна поведінка (делінквентна, кримінальна) – характеризується агресивністю та спрямованістю на порушення прав і свобод інших людей, особливо найближчого оточення. Група осіб з таким типом поведінки схильна стати «агресором», «буллером», але у ситуації залежності від сильних соціальних впливів – стати жертвою такої ситуації.

Однак, останнім часом все частіше виокремлюють ще один тип – **ризиковану поведінку**, яка може завдавати шкоди як самій людині, так і її оточенню. Причини розвитку ризикованої поведінки у дітей шкільного віку:

- зацікавленість новими, нестандартними явищами;
- прагнення перевірити власні можливості та утвердитися в соціумі;
- бажання привернути увагу, виділитися серед однолітків;
- протест проти обмежень свободи самовираження;
- нестача достовірної інформації щодо можливих ризиків певних дій;
- складні життєві обставини, зокрема сімейні чи шкільні проблеми;
- конфлікти з батьками, однолітками;
- безвідповідальне ставлення до власної безпеки та наслідків своїх вчинків.

Ризикована поведінка найбільш поширена серед підлітків та молоді, оскільки саме в молодіжному середовищі створюються сприятливі умови для

самовираження й експериментування, тоді як контроль з боку дорослих – мінімальний.

Тому, одним із важливих завдань соціальної педагогіки є створення таких умов для представників груп ризику, які б сприяли гармонійній взаємодії особистості із соціумом, зменшенню впливу стресових факторів суспільного життя, а також допомагали мобілізувати внутрішній потенціал для подолання життєвих труднощів і протидії несприятливим обставинам [3; 19; 30].

Проблема соціального захисту осіб, які зазнали віктимізації, залишається актуальною. Для її вирішення необхідна не лише активна участь правоохоронних органів і системи ювенальної юстиції, а й посилення профілактичної діяльності в освітніх установах та комплексний підхід у межах громади. Це передбачає роботу з різними віковими категоріями населення, соціально вразливими групами дітей і дорослих, а також тими, хто вже став жертвою несприятливих умов соціалізації та звернувся по допомогу до спеціалізованих служб.

Підвищити ефективність такої діяльності можна шляхом розширення мережі Центрів соціально-психологічної реабілітації та кризових центрів, покращення якості надання соціальних послуг, проведення освітніх і виховних заходів. Також важливим є розроблення спеціальних програм профілактики, корекції та реабілітації, а також підвищення професійного рівня соціальних педагогів і працівників, які працюють із дітьми, молоддю та їхнім оточенням, враховуючи їхні індивідуальні потреби, вікові особливості та ризики.

ВИСНОВКИ ДО 1 РОЗДІЛУ

1. У теоретичному розділі розглянуто та проаналізовано стан дослідження проблем віктимології як міждисциплінарної галузі знань, що розглядає причини, які можуть перетворювати людину на жертву; досліджує проблематику жертви в контексті соціальних умов життя, застосовуючи методи соціології, психології, педагогіки, кримінального права.

2. На підставі аналізу наукових досліджень визначено ключовий тезаурус теми дослідження, історію та сучасний стан віктимології; інструменти соціально-педагогічної профілактики віктимності.

3. Контент-аналіз наукових джерел щодо основних понять дослідження дозволяє констатувати неоднозначність трактувань, суджень дослідників різних наукових напрямків у різні періоди занурення в дану тему та звернути увагу на наукові підходи розуміння процесу віктимізації на фоні соціалізації в умовах невизначеності.

4. Визначено суть, основні обставини соціальної невизначеності як поняття, що охоплює різні сфери науки та практики та визначається як відсутність чіткої інформації, прогнозованості або визначеного порядку щодо майбутнього стану подій, що ускладнює прийняття рішень та адаптацію особистості чи системи до змін.

5. Доведено, що процеси соціалізації та віктимізації взаємопов'язані: особистість формується в процесі соціалізації, що впливає на ймовірність віктимізації, а пережитий досвід віктимізації, у свою чергу, коригує подальшу соціалізацію.

6. Констатовано потребу в дієвих інтерактивних методах і формах з посилення профілактичної діяльності в освітніх установах та комплексний підхід у межах громади; розширення мережі Центрів соціально-психологічної реабілітації та кризових центрів; покращення якості надання соціальних послуг, проведення освітніх і виховних заходів; розроблення спеціальних програм профілактики віктимності, корекції та реабілітації ознак віктимогенності у

підростаючого покоління; підвищення професійного рівня соціальних педагогів і соціальних працівників, які працюють із дітьми, молоддю та їхнім оточенням.

Розділ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ВІКТИМНОСТІ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ

2.1. Діагностика віктимності як інструмент соціально-педагогічної профілактики ризикованої поведінки

Підтверджуючи актуальність теми дослідження, визначаємо концепцію другого розділу роботи: акцент уваги фокусуємо на групи соціального ризику школярів та методичне забезпечення їх соціально-педагогічної підтримки у загальноосвітньому закладі з урахуванням сучасних викликів та факторів віктимізації, шляхом цілеспрямованої діяльності соціального педагога, розбудови партнерської взаємодії з іншими соціальними інститутами.

Поняття ризикованої поведінки подано у попередньому розділі.

Проблема організації соціально-педагогічної підтримки дітей та учнівської молоді з ризикованою поведінкою в освітній системі є складним і багатогранним процесом. Вектор її вирішення окреслений низкою законодавчих актів України, зокрема: «Про освіту», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про соціальні послуги», «Про соціальний захист», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні».

Головними завданнями соціально-педагогічної підтримки школярів, що належать до групи соціального ризику, є:

- розвиток базової культури особистості;
- забезпечення рівних можливостей для духовного, інтелектуального та фізичного зростання, а також задоволення освітніх і творчих потреб;
- формування соціально активної особистості, здатної приймати самостійні рішення, змінювати себе на краще, позитивно впливати на середовище свого розвитку шляхом залучення до ціннісно-орієнтованої діяльності, самовиховання та конструктивної соціальної взаємодії.

Ризикована поведінка активно формується та проявляється серед підлітків і в молодіжному середовищі, яке забезпечує сприятливі умови для самовираження та самоствердження. Особливо схильні до такої поведінки підлітки, які через вікові та психофізіологічні особливості стикаються з внутрішніми суперечностями. Вони прагнуть самостійності, визнання власної думки, права на вибір і дорослий стиль життя, проте ці прагнення часто з порушенням правових норм, або не знаходять підтримки з боку дорослих, або ж стають предметом конфліктів та боротьби за власну позицію.

У підлітковому віці відбуваються значущі психологічні зміни: зростає інтелектуальна активність, переглядаються особистісні цінності, перебудовуються, ускладнюються взаємини з дорослими та однолітками. Підлітки починають по-іншому сприймати свою роль у колективі, оцінювати власні досягнення у навчанні та діяльності. Одні демонструють відповідальність, ініціативність і вміння контролювати свою поведінку, тоді як інші прагнуть довести свою самостійність, наслідуючи негативні зразки поведінки, що може підвищити їхню віктимність.

Дорослі, аргументуючи свою точку зору нестачею досвіду та знань у дітей, намагаються контролювати їхні рішення, тоді як підлітки демонстративно відстоюють свою самостійність, що нерідко виражається у провокативній поведінці. У пошуках власної ідентичності, перевіряючи межі своїх можливостей і намагаючись довести свою незалежність, підлітки іноді вдаються до крайніх форм самовираження, які можуть мати серйозні наслідки: травми, хвороби, втягнення у кримінальну діяльність (як у ролі жертви, так і співучасника), правові наслідки або навіть суїцид.

Запобігти таким ситуаціям можна шляхом встановлення довірливих стосунків між підлітками та дорослими, зокрема батьками, вчителями та класними керівниками. Важливим є також розуміння неприпустимості приниження гідності дитини у школі, врахування її потреб і прав, що сприятиме гармонійному розвитку особистості та мінімізуватиме ризики девіантної поведінки.

Відхилення від загальноприйнятих норм поведінки, навіть незначні, часто свідчать про наявність внутрішнього конфлікту між особистими інтересами

школяра та вимогами суспільства. Вони можуть бути способом уникнення відповідальності, подолання невпевненості, прагненням компенсувати брак уваги до власних потреб і проблем, самозахистом або перевіркою власних можливостей. Найчастіше підлітки отримують такі можливості в межах неформальних об'єднань, які стають для них своєрідним доступним простором для самовираження.

На підставі вивчення наукової літератури та з **метою** віктимної профілактики школярів з ризикованою поведінкою визначено **завдання** експериментального дослідження, які реалізовувалися наступними етапами:

Перший етап: підбір та опис діагностичного інструментарію для проведення соціально-педагогічного обстеження.

Другий етап: розробка стратегії та соціально-педагогічної програми з профілактики віктимних схильностей та формування відповідальної соціальної поведінки школярів.

Для ефективної соціально-педагогічної підтримки підлітків у контексті віктимології необхідно проводити діагностику їхніх особистісних якостей, ставлення до вибору реакцій та способів поведінки в нестандартних ситуаціях. Враховуючи дані діагностичного обстеження, соціальний педагог може визначити оптимальні шляхи запобігання віктимній поведінці та створення умов для безпечного соціального розвитку, соціалізації в умовах соціальної невизначеності.

При вирішенні завдань першого етапу керувалися теоретичними положеннями, викладеними у теоретичному (першому) розділі роботи, іншими джерелами та визначилися з метою, завданнями, діагностичним інструментарієм роботи.

Мета: Виявлення учнів, схильних до віктимної поведінки, визначення факторів ризику; окреслення індивідуальних і групових профілактичних заходів.

Завдання діагностики:

1. Виявлення групи учнів із ризикованою поведінкою та визначення ставлення до основних загроз, що можуть сприяти віктимній поведінці (булінг, насильство в сім'ї, залучення до кримінальних структур тощо).

2. Проведення діагностики особистісної тривожності, самооцінки, комунікативних навичок та стійкості до маніпуляцій.

Рекомендуємо скористатися наступним діагностичним інструментарієм:

- методика первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» за дослідженнями М. Рожковим та М. Ковальчук. Мета: з'ясувати особливості поведінки дітей в різних ситуаціях (додаток А);

- бесіда (авторська) на тему: “Я – правосвідома особистість?”. Мета - індивідуалізувати ставлення здобувачів до права, правової культури (додаток Б);

- методика «Шість капелюхів мислення» (The Six Thinking Hats) Едварда де Боно: простий і зручний спосіб критично аналізувати проблеми; генерувати творчі ідеї; організовувати своє мислення, отримати навички практичного мислення, працювати з інформацією; визначити переваги і можливості; використовувати інтуїцію в нестандартних ситуаціях.

Перші дві методики рекомендуємо використовувати без модифікаційних змін, а ось методику «Шість капелюхів мислення» модифікуємо в контексті з'ясування схильності до віктимної поведінки, тобто вводимо конкретну ситуацію, відповідно до якої діти мають зробити та пояснити свій вибір капелюха і відповідно - свої реакції, дії в різних ситуації.

Модифікована інструкція до методики «Шість капелюхів мислення»: пояснюємо учням, що ризикована поведінка проявляється у різних напрямках і може включати шкідливі звички, безладні та ранні статеві стосунки, підліткову вагітність, зловживання алкоголем (зокрема, пивним), наркотичну залежність, ризик зараження ВІЛ/СНІДом, залучення до порноіндустрії, участь у деструктивних релігійних сектах, субкультурах, торгівлю людьми та інші форми віктимізації.

«Шість капелюхів мислення» – це метод рольової гри. Одягаючи капелюх певного кольору (буквально або подумки), учень ніби потрапляє в конкретну ситуацію, дивиться на проблему з певної точки зору та приймає рішення. Змінюючи капелюх, змінює ролі, ракурс розгляду питання. Використання методу Едварда де Боно трансформує звичне автоматичне мислення в інтуїтивне, або - зосереджене.

Ця техніка дозволяє працювати з інформацією чи ситуацією через капелюхи мислення набагато краще ніж вербальні. Це потрібно для складання цілісної думки про проблему, а не тільки про її раціональність.

Рис. 2.1.

Методика «Шість капелюхів мислення» (Едвард де Боно)

Білий капелюх – об’єктивні факти і цифри. Важливо з’ясувати, що ми знаємо з даного питання і що ми НЕ знаємо. Факти і цифри часто стають частиною аргументації, підкріплюють певну точку зору.

Запитання, які ставимо «під білим капелюхом»:

- Що знаєте про соціальні ризики (потрапляння у погану компанію, бути залученим до асоціальних дій тощо)?
- Яка інформація необхідна?
- Як і де отримати інформацію, якої бракує?

Червоний капелюх – мислення в червоному капелюсі пов’язане з емоціями і почуттями, а також з ірраціональними аспектами мислення (інтуїцією, передчуттями):

- *Запитання, які ставимо «під червоним капелюхом»:*

- Що відчуваєте зараз?
- Що підказує інтуїція?
- Що говорить «внутрішній голос»?

Чорний капелюх – мислення в чорному капелюсі повинне бути логічним і продуманим; це - критичне дослідження, аналіз проблеми, засновується на фактажі, логіці, відповідності та невідповідності. Мислення в чорному капелюсі може захистити від помилок, ризиків і небезпек.

- *Запитання, які ставимо «під чорним капелюхом»:*
- Які можливі проблеми?
- Які ймовірні наслідки?
- На що треба звернути увагу?

Жовтий капелюх – вимагає свідомого зусилля, повинно бути сумішшю інтересу, задоволення і бажання здійснювати задумане.

- *Запитання «під жовтим капелюхом»:*
- Які переваги обраного рішення?
- Які позитивні сторони?
- У чому цінність? У чому привабливість даної пропозиції?
- Чи реально це втілити в життя?

Зелений капелюх – мислення має безпосереднє відношення до нових ідей і поглядів на речі. Одягаючи зелений капелюх, особа виходить за рамки старих ідей, щоб знайти щось краще. Зелений капелюх пов'язаний зі змінами, спрямоване на пошук творчих ідей та альтернатив.

Запитання «під зеленим капелюхом»:

- Якщо не таке рішення, то яке?
- Які творчі ідеї є?
- Які можливі альтернативи?
- Як подолати складності, виявлені під чорним капелюхом?

Синій капелюх – особливий капелюх. Це рефлексивне мислення, мислення про мислення, яке вчить дітей ставити правильні запитання, точно визначити і

формулювати проблему, робити узагальнення і висновки (спостереження і огляд; коментарі; підбиття підсумків; висновки).

Запитання «під синім капелюхом»:

- З чого почати; які цілі?
- Які капелюхи використовувати?
- Як підвести підсумок?
- Що робити далі?

Для підведення підсумків за методикою «Шість капелюхів» рекомендовано провести рефлексію, запропонувати сформулювати свої якості, здатності до реагування чи вибору поведінки у ризикованих ситуаціях:

- Який колір капелюха (його сутність) відповідає вашим життєвим позиціям?
- Якого кольору частіше ваша поведінка?
- Назвіть три ваші сильні сторони.
- Які ймовірні слабкі сторони, можливості та загрози. Спрогнозуйте свої дії.

Отже, методика 6-ти капелюхів – це психологічна рольова гра. Капелюх певного кольору означає окремий вектор та режим мислення і, надягаючи його, дитина «вмикає» цей режим. Техніка де Боно дозволяє під різними кутами подивитися на ситуацію, предмет обговорення чи вирішення, сфокусуватися на різних аспектах як проблеми, так і власних ресурсів.

Висновок. Розширення сфери соціальних контактів підлітків сприяє отриманню нового досвіду, який може стати як ресурсом розвитку, так і фактором ризику. Непідготовленість до складних соціальних ситуацій, відсутність критичного мислення, емоційна нестабільність можуть підвищити ймовірність віктимної поведінки, роблячи підлітків вразливими до маніпуляцій, булінгу, насильства або експлуатації.

Тому, важливу роль відіграє своєчасна та цілеспрямована підтримка, яка допоможе мінімізувати ризики, підвищити рівень безпеки підлітків та сприятиме розвитку стійкості до віктимогенних впливів, що й передбачається наступним кроком нашого дослідження.

2.2. Стратегія соціально-педагогічної профілактики віктимності дітей та молоді: комплексний підхід

У попередньому розділі зазначалося, що зменшення впливу стресових факторів соціалізації в умовах невизначеності, мобілізація внутрішніх сил особистості для подолання життєвих труднощів і протидії віктимним обставинам, соціальний захист дітей, молоді, які стали жертвою несприятливих умов, залишаються актуальними у теоретичному та прикладному аспектах. Для вирішення цих проблем необхідна соціальна робота з різними віковими категоріями населення, соціально вразливими групами дітей і дорослих, а також тими, хто вже став жертвою несприятливих умов соціалізації; посилення профілактичної діяльності в освітніх установах та комплексний підхід у межах громади. Тому вважаємо, що розробка ефективних превентивних заходів, зокрема в межах роботи соціального педагога з учнями ризикованої поведінки, має складатися з комплексної стратегії соціально-віктимної профілактики.

Метою другого етапу кваліфікаційної роботи є: розробка стратегії та соціально-педагогічної програми з профілактики віктимних схильностей та формування просоціальної поведінки школярів.

Для досягнення означеної мети сформульовано конкретні **завдання:**

- побудова стратегії профілактики віктимності на підставі комплексного підходу із залученням різних соціальних суб'єктів до індивідуальної, групової профілактичної діяльності на рівні громади;
- розробка соціально-педагогічної програми з профілактики віктимних схильностей, підвищення рівня правової обізнаності учнів про загрози віктимної поведінки та способи її уникнення;
- формування критичного мислення, стресостійкості, навичок асертивної поведінки як культури безпеки в суспільстві.

Пропонуємо для розгляду наступну стратегію як напрями віктимної профілактики в учнівському середовищі та на рівні територіальної громади.

Стратегія соціальної профілактики: комплексний підхід

Цілі: - формування у школярів усвідомлення небезпеки віктимізації та розуміння механізмів її виникнення;

- розвиток навичок безпечної поведінки, критичного мислення та соціальної життєстійкості;
- підвищення рівня правової обізнаності та формування відповідальної громадянської позиції, культури безпеки в суспільстві.

Програмні заходи з профілактики віктимності (напрями)

Індивідуальна робота:

1. Діагностика схильності до ризикованої поведінки (стати жертвою).
1. Консультації з учнями щодо розпізнавання та уникнення небезпечних ситуацій.
2. Робота над підвищенням самооцінки та формуванням навичок упевненої поведінки.
3. Психологічна підтримка дітей, які стали жертвами насильства або маніпуляцій.

Групова робота:

1. Тренінги з розвитку комунікативних навичок, асертивної поведінки та вміння говорити «ні».
2. Рольові ігри та ситуаційні вправи для навчання безпечної поведінки у різних життєвих ситуаціях.
3. Профілактичні заняття щодо ризиків інтернет-знайомств, торгівлі людьми, сексуального насильства та експлуатації.

Методична робота з педагогічним колективом:

1. Ініціювання включення курсів з віктимології до навчальних програм для формування у молоді знань про запобігання злочинам (освітні програми).
2. Створення програм психологічної допомоги для потенційних жертв та осіб, які вже зазнали віктимізації (психологічна підтримка).
3. Проведення семінарів для вчителів щодо вміння розпізнавати ознаки віктимної поведінки серед учнів.
4. Спільна розробка стратегії підтримки дітей із групи ризику.

Робота з батьками:

1. Батьківські збори та тренінги щодо формування безпечного середовища для дитини, мінімізації ситуацій ризикованої поведінки в умовах сімейного виховання.
2. Надання рекомендацій щодо профілактики ризикованої поведінки та ознак віктимізації.

Робота з громадськістю та залучення фахівців:

1. Співпраця з психологами, юристами, представниками правоохоронних органів для проведення профілактичних заходів; освітні програми.
2. Організація просвітницьких заходів, форумів, інтерактивних лекцій з питань безпеки.
3. Соціально-просвітницька робота – організація тренінгів, семінарів та публічних лекцій про безпеку та запобігання злочинності.
4. Співпраця з правоохоронними органами – реалізація спільних проєктів щодо підвищення безпеки громадян та зменшення рівня віктимізації.
5. Підвищення рівня громадянської активності – залучення громадських організацій та ініціатив для боротьби з віктимогенними факторами.
6. Формування культури безпеки – впровадження системи превентивних заходів на рівні місцевих громад та навчальних закладів.

Очікувані результати профілактики:

1. Підвищення рівня обізнаності учнів про загрози віктимної поведінки та способи її уникнення.
2. Формування в учнів навичок безпечної та відповідальної поведінки.
3. Покращення самооцінки та стійкості до маніпуляцій і тиску з боку оточення.
4. Зменшення випадків потрапляння підлітків у небезпечні ситуації.
5. Створення сприятливого шкільного середовища для профілактики насильства та булінгу.
6. Підвищення рівня взаємодії між учнями, педагогами та батьками у питаннях безпеки.

Висновок. Комплексна стратегія допоможе соціальному педагогу ефективно працювати з учнями групи ризику, запобігати віктимності та створювати умови для безпечного соціального розвитку дітей та молоді.

На підставі комплексної стратегії, як програми дій різних суб'єктів віктимної профілактики, у межах кваліфікаційної роботи виконаємо наступні **завдання другого етапу**, а саме:

- розробка соціально-педагогічної програми з профілактики віктимних схильностей та підвищення рівня правової обізнаності учнів про загрози віктимної поведінки та способи її уникнення;
- формування критичного мислення, стресостійкості, емоційної грамотності, навичок асертивної поведінки як культури безпеки в суспільстві.

Цілі, завдання соціально-педагогічної програми витікають із загальної стратегії профілактики віктимності. Дослідження механізмів віктимізації є важливим для розробки ефективних превентивних заходів, зокрема в межах соціально – педагогічної діяльності в закладі освіти.

Соціально-педагогічна програма профілактики віктимності **«Проактивне мислення – проактивні дії»** призначена для подальшого використання в умовах офлайн, онлайн та гібридної форм навчання соціальним педагогом, сектором виховної роботи ЗЗСО.

Визначимо основні структурні компоненти програми.

1. *Обґрунтування актуальності створення програми.*

Соціальна невизначеність умов життя закономірно супроводжується зростанням числа як суспільних ризиків, так і груп та осіб соціального ризику. Віктимізація перебуває у тісному зв'язку з несприятливими умовами та проблемами життя й відображує процес і результат перетворення людини на певний вид жертви соціалізації. Найбільш вразливими до несприятливих умов соціалізації є діти, підлітки, молодь. Тому, проблема організації соціально-педагогічної роботи з подолання тенденції до поширення правопорушень, асоціальних форм поведінки, злочинності серед неповнолітніх та, як альтернативи — формування правової культури молоді є актуальним завданням

соціального педагога.

2. *Цільова група дослідження* визначається на підставі обробки та аналізу результатів діагностичного обстеження.

3. *Терміни*: програма розрахована на 12 зустрічей та передбачає 4 блоки по 3 заходи в кожному щомісяця місяця на платформі ZOOM або в умовах реального часу. Обов'язковою умовою проведення зустрічей є дотримання безпекових умов воєнного часу.

4. *Методи та форми роботи* визначаються завданнями конкретного блоку програми: вправи, рольові ігри, моделювання та аналіз ситуацій тощо.

5. *Очікуваними результатами* програми є: підвищення рівня обізнаності учнів про загрози віктимної поведінки та способи її уникнення; покращення стійкості до маніпуляцій і тиску з боку оточення; зменшення випадків потрапляння підлітків у небезпечні ситуації; створення сприятливого шкільного середовища для профілактики віктимних ситуацій та поведінки; формування культури безпеки.

Методологія та контент всіх блоків програми логічний та послідовний: від правової інформації щодо ознак та загроз віктимної поведінки та способів їх уникнення до заходів, які розвивають навички визначати віктимологічну ситуацію та формують модель безпечної поведінки, критичного мислення, соціальної стійкості.

Заплановані заходи, мають набір активних форм та методів віктимної профілактичної роботи. Опишемо контент кожного з блоків соціально-педагогічної програми з профілактики віктимності «Проактивне мислення - проактивні дії».

Соціально-педагогічна програма профілактики віктимності

«Проактивне мислення - проактивні дії»

Блок 1. «Я маю право на»

Метою даного блоку є інформування здобувачів про основи ювенальної віктимології та усвідомлення своїх прав; розвиток внутрішньої опори в

стресових ситуаціях; навчитися діяти ефективно, а не за стереотипним сценарієм; здатність до адаптації в ситуації соціальної невизначеності.

Вправа «Коло впливу»

Інструкція:

1. Намалюйте два кола: Внутрішнє – «Що я можу контролювати?» Зовнішнє – «Що поза моїм контролем?»
2. Попросіть учасників розподілити ситуації за цими колами (наприклад, «Мої реакції...» – у внутрішнє, «Економічна ситуація в країні..» – у зовнішнє).
3. Обговоріть, на що варто спрямовувати свої зусилля.

Методика «Трикутник Карпмана» (перехід від ролі Жертви до ролі Автора свого життя)

Інструкція:

1. Поясніть, що таке *Трикутник Карпмана* та їх ролі:
Жертва: «Я не можу нічого змінити».
Переслідувач: «Все через тебе!»
Рятівник: «Я всіх врятую, крім себе».
2. Запропонуйте учасникам проаналізувати ситуацію, коли вони були в одній із цих ролей.
3. Обговоріть, як можна вийти з трикутника, переходячи до нових ролей:
Жертва → Автор («Я можу вплинути на ситуацію»)
Переслідувач → Конфронтер («Я маю право висловити свої межі без агресії»)
Рятівник → Коуч («Я можу підтримати, але не беру відповідальність за інших»)
Учасники проговорюють або пишуть конкретні дії, які допоможуть перейти до конструктивної поведінки

Техніка усвідомлення власних прав і кордонів

Інструкція:

1. Пропрацювати на прикладах за моделлю «Я-повідомленнями»: заміна фрази «Ти мене образив...» на «Я почуваюся погано, коли...».
2. Розвиток навичок асертивності: навчання казати «ні» без почуття провини.
3. Вправи на самопідтримку («Я маю право на...»).

Блок 2. Критичне мислення у ситуації віктимності

Мета: вчити розпізнавання маніпуляції та когнітивні викривлення; усвідомлення власних прав та кордонів; робота з негативними переконаннями.

Вправа. Аналіз ситуації та розпізнавання маніпуляцій

Інструкція:

1. Розібрати ситуації за моделлю: *«Факти – Інтерпретація – Емоції – Реакція»*.
2. Визначити джерела інформації: хто повідомляє, яка їхня мотивація, чи є інші точки зору?
3. З'ясувати когнітивні викривлення:
 - *Чорно-біле мислення* («Я завжди жертва»).
 - *Катастрофізація* («Якщо я вийду з дому, щось погане станеться»).
 - *Персоналізація* («Все, що сталося – це моя вина»).

Техніка формування альтернативних моделей поведінки

Інструкція:

1. Запропонуйте нові варіанти дій: *«Що б зробила сильна людина?»*, *«Як відреагувала б на пропозицію крадіжки в супермаркеті?»*
2. Використайте метод *«Трикутник Карпмана»* для формування переходу від ролі Жертви до ролі Автора свого життя (*«Я можу самостійно прийняти рішення, не впливайте на мене»*).
3. Усвідомлення меж відповідальності за своє життя (*Де моя зона впливу, а що не залежить від мене*).

Практика розвитку критичного мислення

Інструкція:

1. Вправляйтеся в умінні перевіряти інформацію через факти та правдиві джерела: вправа *«Детектив»*.
2. Проаналізуйте маніпулятивні повідомлення: що хочуть, щоб я відчув/зробив?
3. Пропрацюйте модель поведінки *«Зваження ризиків»*: які реальні наслідки події, наскільки це ймовірно?

Блок 3. Формування стресостійкості

Мета: метод покрокового розвитку корисних звичок, що сприяють здоров'ю, продуктивності та гармонійному життю; практики керування стресом через контроль над своїми реакціями, управління емоціями та ефективне прийняття рішень.

Методика розвитку емоційної грамотності у ситуації віктимності

Інструкція:

1. Вчиться описувати, коментувати свої емоції, вести щоденник емоцій: записуйте або малюйте свої почуття.
2. Вчиться розпізнавати, називати та виражати емоції: вправа «Емоційний барометр».
3. Уникайте імпульсивних реакцій: техніка «Стоп – Подумай – Дій».

Когнітивна гнучкість та позитивне мислення

Інструкція:

1. Вчиться бачити різні варіанти розвитку подій. Гра «Що ще може означати ця ситуація?».
2. Формуйте позитивне мислення. «Метод трьох позитивів»: кожного дня дитина записує три хороші речі, які сталися.
3. Закріплюйте позитивне сприйняття світу. Вправа «Скриньки спокою»: туди кладуть речі, які заспокоюють (малюнки, камінці, м'які іграшки тощо).

Підтримка ментального здоров'я

Інструкція:

1. Вміти визначати, хто може допомогти у складній ситуації. Гра «Коло підтримки».
2. Формуйте почуття стабільності, впевненості. Вправа «Дерево»: дитина уявляє себе деревом, яке міцно стоїть корінням у землі, не падає від вітру.
3. Користуйтеся короткими практиками заспокоєння: «Майндфулнес-медитації». Релаксуйте: «Прогресивна м'язова релаксація»: послідовне напруження і розслаблення м'язів.

Блок 4. Розвиток навичок асертивності

Мета: вчити висловлювати власні бажання та відмовляти у спосіб, що не порушує власні кордони та не викликає почуття провини.

Техніка «Зваження ризиків, наслідків подій»

Інструкція:

1. Опишіть ситуація, яка у вас викликає страх, занепокоєння (наприклад, «Якщо я відмовлю, людина образиться»).
2. Проаналізуйте кожний сценарій:
 - Який найгірший можливий сценарій? (Людина образиться і припинить спілкування).
 - Який найкращий сценарій? (Людина зрозуміє і прийме).
 - Що найімовірніше станеться? (Людина може спочатку засмутитися, але потім прийме).

Висновок: більшість страхів перебільшені, і навіть у найгіршому разі ситуація не є катастрофічною.

Вправа «Зламана платівка»

Інструкція:

1. Один учасник наполягає на чомусь (наприклад: «Пропонує крадіжку сигарет у супермаркеті»).
2. Другий відповідає твердо, але спокійно, повторюючи одну й ту саму фразу:
 - «Я не можу цього зробити».
 - «Я розумію, що це потрібно тобі, але я не можу цього зробити».
 - «Моя відповідь не зміниться: я не можу цього зробити».
3. Вправа допомагає зрозуміти, що тверде, спокійне повторення без виправдань – ефективний спосіб відмови.

Вправа «Три способи сказати «ні»

Інструкція:

1. Запропонуйте змодельовати ситуацію, коли дитину, підлітка просять зробити щось, що їм не подобається (наприклад, позичити гроші, зробити роботу за когось). Вони мають спочатку відмовити трьома різними способами:

- Агресивно («Я не буду цього робити, відчепися!»).
- Пасивно («Ну, гаразд, хоч мені і не хочеться...»).
- Асертивно («Я розумію, що тобі це потрібно, але я не можу допомогти»).

2. Проаналізуйте, як змінюється відчуття після кожного способу відповіді.

3. Підсумок: найкращий спосіб – асертивний, бо він дозволяє зберігати власні кордони без конфлікту.

Отже, формування здатності розрізняти, попереджувати та протистояти ознакам ризикованої або віктимної ситуації - це не тільки механічне засвоєння норм права, заборон, але й мотивування до дисциплінування, самоорганізації, терплячості та терпимості, стриманості та уміння вести діалог; це не тільки очікування захисту з боку дорослих чи відповідних служб, але й формування критичного мислення, емоційної грамотності, стресостійкості та асертивної поведінки.

Організація змістовної роботи соціального педагога з профілактики віктимної поведінки учнів, навіть в умовах соціальної невизначеності здатна позитивно впливати на психоемоційний стан особистості, поведінкові стратегії та соціальну взаємодію, що робить її важливим аспектом для дослідження у сфері соціальної педагогіки, особливо в контексті віктимізації особистості.

Підводячи підсумки теоретичного й експериментального дослідження зазначимо, що віктимізація особистості є широким поняттям, що охоплює різні сфери життєдіяльності кожної людини. Вивчення віктимології покликане розширити уявлення про можливості застосування засобів своєчасної діагностики та впливу на попередження виникнення ризикованих та віктимних ситуацій у дитячому та підлітковому середовищі.

Вважаємо, що проблема дитячої віктимності є дуже серйозною і потребує вирішення завдань із розроблення ефективних засобів запобігання та обмеження дії віктимогенних факторів, що провокують віктимогенні ситуації, в які потрапляють підлітки.

Основним чинником віктимності неповнолітніх є їх вікові, фізичні та психологічні особливості. Так, до віктимних рис, притаманних підлітковому

віку, можна віднести: відставання у психічному розвитку від фізичного, перевагу процесів збудження над гальмуванням, довірливість, наївність, допитливість, невміння адекватно реагувати на ситуацію. Тому, враховуючи уразливість підлітків, ефективність впливу профілактичної роботи залежить менше від правового аспекту, а більше від психолого-педагогічних, соціально-педагогічних заходів. Ефективність профілактики також залежить від комплексного підходу до завдань віктимної профілактики; сімейного та шкільного виховання; правової та виховної пропаганда серед населення.

Задля успішної соціалізації підростаючого покоління в умовах соціальної невизначеності корисним видається проведення профілактичної роботи інноваційними та інтерактивними засобами, активізація соціально-виховної роботи, популяризація асертивної поведінки, що й пропонується комплексним підходом, сформульованим у загальній стратегії кваліфікаційної роботи в цілому та конкретно у соціально-педагогічній програмі **«Проактивне мислення - проактивні дії»**.

Вбачається доцільним введення в шкільну програму факультативу з **ювенальної віктимології**, що дозволить вивчити теоретичні засади віктимології, усвідомити психологічні особливості можливої жертви, сформувати портфоліо інструментів критичного мислення, емоційної грамотності, асертивної поведінки для попередження виникнення ризикованої поведінки.

Отже, віктимізація – це процес і результат перетворення людини або групи людей у жертву несприятливих умов соціалізації. Найбільш важливими теоретичними і прикладними завданнями на найближчу перспективу є вироблення адекватних і одночасно достатніх загально-соціальних і спеціальних заходів і механізмів, спрямованих на мінімізацію шкідливих умов та соціальних наслідків віктимної поведінки підростаючого покоління.

ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ

1. У другому розділі кваліфікаційної роботи відповідно до цілі та завдань було встановлено, що проблема організації соціально-педагогічної підтримки дітей та учнівської молоді з ризикованою поведінкою в освітній системі є складним і багатограним процесом. Вектор її вирішення окреслений низкою законодавчих актів України, завданнями закладів освіти.

2. На підставі теоретичного розділу наразі визначено організаційні умови, завдання, методи діагностики віктимної профілактики учнів із ризикованою поведінкою.

3. Аргументовано доведено, що ефективними ресурсами профілактики віктимності може бути комплексна стратегія протидії асоціальним явищам у сімейному та шкільному вихованні; правова та виховна пропаганда в суспільстві.

4. Враховано, що центральний компонент стратегії - це побудова соціально-педагогічної програми профілактики віктимності учнівської молоді «Проактивне мислення - проактивні дії» інтерактивними засобами формування критичного мислення, стресостійкості, навичок асертивної поведінки як культури безпеки в суспільстві.

5. Констатовано, що методологія та контент всіх блоків програми логічний та послідовний: від правової інформації щодо ознак, загроз віктимної поведінки та способів їх уникнення до заходів, які розвивають навички й формують модель безпечної поведінки, критичного мислення, соціальної стійкості.

6. Вбачається доцільним введення в шкільну програму факультативу із ювенальної віктимології, що дозволить учням ознайомитися з теоретичними засадами віктимології, сформувати портфоліо інструментів критичного мислення, емоційної грамотності, асертивної поведінки для попередження виникнення ризикованої поведінки в ситуації невизначеності.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. На підставі аналізу наукових досліджень з теми віктимології констатовано суспільне значення феномену віктимології, виникнення ризикованої поведінки в умовах соціальної невизначеності в контексті процесу соціалізації підліткової молоді.

2. Проаналізовано стан дослідження проблем віктимології як міждисциплінарної галузі знань, що розглядає причини, які перетворюють людину на жертву; проблематику жертви в контексті соціальних умов життя, застосовуючи методи соціології, психології, педагогіки, кримінального права

3. На підставі аналізу наукових досліджень визначено ключовий тезаурус теми дослідження, історію та сучасний стан віктимології; інструменти соціально-педагогічної профілактики віктимності.

4. Констатовано неоднозначність трактувань, суджень дослідників різних наукових напрямків у різні періоди занурення в дану тему, наукові підходи розуміння процесу віктимізації на фоні соціалізації в умовах невизначеності.

5. Доведено, що процеси соціалізації та віктимізації взаємопов'язані: особистість формується в процесі соціалізації, що впливає на ймовірність віктимізації, а пережитий досвід віктимізації, у свою чергу, коригує подальшу соціалізацію.

6. Зазначено потребу в дієвих інтерактивних методах і формах із посилення профілактичної діяльності в освітніх установах та комплексний підхід у межах громади.

7. Аргументовано доведено, що ефективними ресурсами профілактики віктимності може бути комплексна стратегія протидії асоціальним явищам у сімейному та шкільному вихованні; правова та виховна пропаганда в суспільстві.

8. Зазначено, що центральний компонент стратегії - це побудова соціально-педагогічної програми профілактики віктимності учнівської молоді «Проактивне мислення - проактивні дії» інтерактивними засобами формування критичного мислення, стресостійкості, навичок асертивної поведінки як культури безпеки в суспільстві.

9. Констатовано, що методологія та контент всіх блоків програми логічний та послідовний: від правової інформації щодо ознак, загроз віктимної поведінки та способів їх уникнення до заходів, які розвивають навички й формують модель безпечної поведінки, критичного мислення, соціальної стійкості.

10. Проведене дослідження не вичерпує усіх можливих аспектів соціально-педагогічної профілактики віктимності. Вбачається доцільним введення в шкільну програму факультативу із ювенальної віктимології, що дозволить учням ознайомитися з теоретичними засадами віктимології, сформувати портфоліо інструментів критичного мислення, емоційної грамотності, асертивної поведінки для попередження виникнення ризикованої поведінки в ситуації невизначеності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексєєнко Т. Ф., Кушнарєв С. В. Ризикована поведінка : посібник. Вінниця : Планер, 2013. 172 с.
2. Алексєєнко Т. Ф. Причинно-наслідкові зв'язки віктимізації особистості у процесі соціалізації // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Київ, 2005. Вип. 8, кн. I. С. 122–126.
3. Алексєєнко Т. Ф. Зміст та напрями соціально-педагогічної діяльності // Соціальна педагогіка: теорія і практика. 2007. № 3. С. 9–13.
4. Вакуліч Т. М. Аналіз проблеми психологічної компетентності освітян щодо попередження розвитку віктимної поведінки суб'єктів навчально-виховного процесу // Вісник післядипломної освіти. 2010. Вип. 1 (2). С. 62–70.
5. Важливі навички в періоди стресу: ілюстроване керівництво. Копенгаген : Європ. регіон. офіс ВООЗ, 2020. Ліцензія CC BY-NC-SA 3.0 IGO.
6. Гарькавець С. О. Віктимологія : навч. посіб. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. 116 с.
7. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія. Харків : Право, 2011. 431 с.
8. Давиденко В. Л. Віктимологія як галузь кримінологічної науки // Європейські перспективи. 2014. № 8. С. 118–121. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 20.02.2025).
9. Джужа А. О., Сюравич В. Г. Деякі аспекти становлення віктимології як напрямку кримінологічної науки. Науковий редактор. 2021. 125 с.
10. Кальченко Т. Л. Щодо проблеми визначення індексу віктимізації населення // Віктимологічна профілактика окремих видів злочинів : тези доп. кругл. столу (м. Київ, 29 квіт. 2014 р.) / ред. кол.: О. М. Джужа, В. В. Василевич, Т. Л. Кальченко. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. С. 13–16.
11. Книш О. М. Зарубіжний досвід віктимологічної профілактики насильницької злочинності неповнолітніх // Вісник Академії адвокатури

України. 2009. № 1 (14). С. 102–107. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 12.03.2025).

12. Конфліктологія : конспект лекцій для підготовки магістрів усіх форм навчання / уклад.: В. Я. Галаган, В. Ф. Орлов, О. М. Отич. Київ : ДЕТУТ, 2008. 293 с.

13. Крещук К. Ю. Теоретичний аналіз зарубіжної літератури з проблеми стереотипів // Проблеми екстремальної та кризової психології : зб. наук. пр. Харків : НУЦЗУ, 2015. Вип. 16. С. 157–165.

14. Кулик К. Д. Віктимологічна характеристика жертв розбещення неповнолітніх в Україні // Порівняльно-аналітичне право. 2019. № 4. С. 343–348.

15. Лех Р. В. Жертва насильницьких злочинів – ключове поняття віктимології // Київський часопис права. 2021. № 4. С. 271–275. URL: <https://doi.org/10.32782/klj/2021.4.41> (дата звернення: 14.01.2025).

16. Лех Р. В. Лех Р. В. Профілактика віктимної поведінки особи, як жертви насильницьких злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Заклад вищої освіти «Львівський університет бізнесу та права», Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2022. 180 с.

17. Лихачев В., Безрук Т. Два года войны: Ксенофобия в Украине в 2015 г. : інформаційно-аналіт. доклад за результатами моніторингу. Київ : Конгрес нац. общин України, 2016. URL: https://ihahr.org/sites/default/files/files/xenophobia_in_ukraine_2015.pdf (дата звернення: 10.02.2025).

18. Мар'єнко Б. С. Основи психопатології : навч. посіб. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2020. 120 с.

19. Організація соціально-педагогічної підтримки школярів групи ризику : метод. посіб. / [Алексєєнко Т. Ф., Жданович Ю. М., Куниця Т. Ю., Малиношевський Р. В., Сергєєва Н. В.] ; за заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. Київ : ТОВ "Задруга", 2017. 168 с.

20. Пономарьова Т. І. Теоретичні та практичні засади становлення і розвитку ювенальної віктимології в Україні : реферат дис. ... д-ра юрид. наук. Кропивницький, 2023. 24 с

21. Пономарьов С. Ю., Федорович І. Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні : посіб. для працівників органів держ. влади та місц. самоврядування. Київ : Міжнар. організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. 74 с.

22. Посібник з європейського антидискримінаційного права. Рада Європи ; Агенція з питань основоположних прав, 2011. 196 с. DOI: 10.2811/11978 (дата звернення: 14.01.2025).

23. Соціальна педагогіка: словник-довідник / Алексєєнко Т. Ф., Жданович Ю. М., Зверєва І. Д. та ін. ; за заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. Вінниця : ООО «Планер», 2009. 344 с.

24. Ситник Ю. Зона комфорту або Як українцям нав'язують хибні установки // UAinfo.org. 29.10.2018. URL: <https://uainfo.org/blognews/1540812445-zona-komfortu-abo-yak-ukrayintsyam-nav-yazuyut-hibni-ustanovki.html> (дата звернення: 22.04.2021).

25. Теорія і практика віктимології : матеріали Всеукр. конф. для студентів, аспірантів, ад'юнктів, здобувачів, присвяч. 50-річчю з дня заснування каф. кримінології та кримінально-виконавчого права (Харків, 12 листоп. 2015 р.) / за ред. А. П. Гетьмана, Б. М. Головкина ; редкол.: Б. М. Головкін, С. Ю. Лукашевич, О. В. Таволжанський. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. 250 с.

26. Теслик Н. М. Віктимологія : навч. посіб. Суми : Сумський держ. ун-т, 2021. 71 с.

27. Туляков В. О. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми) : монографія. Одеса : [б. в.], 2000. 480 с.

28. Шиліна А. А., Іванов М. С. Гендерні особливості статусно-рольової та поведінкової віктимності неповнолітніх // Право і безпека. 2016. № 4. С. 169–173.

29. Шостко О. Ю., Подільчак О. М. Сучасні світові тенденції злочинності // Проблеми законності. Харків, 2020. Вип. 148. С. 184–200.

30. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель : монографія / Є. С. Назимко, М. С. Андріяшевська, Т. І. Тіточка. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 174 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Методика первинної діагностики та виявлення дітей

"групи ризику" за М.І. Рожков, М.А. Ковальчук

Вікові межі: учні підліткового віку.

Інструкція: „Вам пропонуються питання, які стосуються різних сторін Вашого життя та особливостей Вашої поведінки. Якщо Ви щиро відповісте на кожне питання, у Вас буде можливість краще дізнатися про самого себе.

Тут немає правильних чи неправильних відповідей. Відповідайте на кожне питання наступним чином: якщо згодні, відповідайте „так”, якщо не згодні – „ні”.

Працюйте швидко, довго не роздумуйте”.

1. Чи вважаєш ти, що людям можна довіряти?
2. Чи вважаєш ти, що єдиний спосіб досягти чогось в житті – це турбуватися насамперед про себе?
3. Чи легко ти заводиш друзів?
4. Чи важко тобі говорити людям „ні”?
5. Чи часто хтось із батьків несправедливо критикує тебе?
6. Буває так, що твої батьки неприязно ставляться до твоїх друзів, з якими ти зустрічаєшся?
7. Чи часто ти нервуєшся?
8. Чи бувають у тебе зміни настрою без причини?
9. Зазвичай ти є центром уваги в компанії однолітків?
10. Чи можеш ти бути привітним навіть з тими, кого явно не любиш?
11. Чи правда те, що ти не любиш, коли тебе критикують?
12. Чи можеш ти бути відвертим з близькими друзями?
13. Чи буває, що іноді ти дратуєшся настільки, що починаєш кидатися предметами?
14. Чи здатний ти на грубі жарти?
15. Чи часто у тебе виникає відчуття, що тебе не розуміють?

16. Буває у тебе відчуття, що за твоєю спиною люди говорять про тебе погане?

17. Чи багато в тебе близьких друзів?

18. Чи соромишся ти звертатися до людей за допомогою?

19. Тобі подобається порушувати встановлені правила?

20. Чи буває у тебе іноді бажання завдати шкоду іншим людям?

21. Чи дратують тебе батьки?

22. Чи завжди ти вдома забезпечений всім життєво необхідним?

23. Ти завжди впевнений у собі?

24. Зазвичай ти здригаєшся від незвичного звуку?

25. Чи здається тобі, що твої батьки тебе не розуміють?

26. Свої невдачі ти переживаєш сам?

27. Чи буває так, що коли ти залишаєшся один, твій настрій покращується?

28. Чи здається тобі, що у твоїх друзів щасливіша сім'я, ніж у тебе?

29. Чи відчуваєш ти себе нещасним через брак грошей в сім'ї?

30. Чи буває так, що ти злишся на всіх?

31. Чи часто ти відчуваєш себе беззахисним?

32. Чи легко ти освоюєшся в новому колективі?

33. Чи важко тобі відповісти в школі перед всім класом?

34. Чи є у тебе знайомі, яких ти взагалі не можеш переносити?

35. Чи можеш ти вдарити людину?

36. Ти іноді погрожуєш людям?

37. Чи часто твої батьки наказували тебе?

38. Коли-небудь у тебе з'являлося сильне бажання втекти з дому?

39. Чи думаєш ти, що твої батьки часто поведуться з тобою як з дитиною?

40. Чи часто ти відчуваєш себе нещасним?

41. Ти легко можеш розсердитись?

42. Ризикнув би ти схопити за вуздечку коня, що біжить?

43. Чи вважаєш ти, що є багато дурнувятих моральних норм поведінки?

44. Чи страждаєш ти від нерішучості та сором'язливості?

45. Чи відчував ти, що тебе недостатньо люблять в сім'ї?
46. Чи вважаєш ти, що твої батьки живуть своїм окремим життям?
47. Чи часто ти втрачаєш впевненість у собі через зовнішній вигляд?
48. У тебе часто буває веселий та безтурботний настрій?
49. Ти рухлива людина?
50. Чи люблять тебе твої знайомі, друзі?
51. Чи буває так, що твої батьки тебе не розуміють і здаються тобі чужими?
52. При невдачах буває так, що у тебе з'являється бажання втекти кудись подалі та не повертатися?
53. Чи бувало, що хтось із батьків викликав у тебе почуття страху?
54. Твої батьки критикують твій зовнішній вигляд?
55. Чи заздриш ти іноді щастю інших?
56. Чи часто ти відчуваєш себе самотнім, навіть перебуваючи серед інших людей?
57. Чи є люди, яких ти ненавидиш по-справжньому?
58. Часто ти б'єшся?
59. Чи легко ти просиш про допомогу іншу людину?
60. Чи легко тобі всидіти на місці?
61. Ти охоче відповідаєш біля дошки у школі?
62. Буває так, що ти настільки пригнічений, що довго не можеш заснути?
63. Чи часто виявляв, що твій приятель тобі набрехав?
64. Чи часто ти сваришся, лаєшся?
65. Міг би ти без тренування керувати парусним човном?
66. Чи часто у вашій сім'ї бувають сварки?
67. Чи вважаєш ти одного зі своїх батьків дуже нервовим?
68. Чи часто ти відчуваєш себе нікчемним?
69. Чи хвилює тебе відчуття, що люди можуть відгадати твої думки?
70. Ти завжди робиш все по-своєму?
71. Чи бувають твої батьки занадто суворими до тебе?
72. Чи соромишся ти в товаристві малознайомих людей?

73. Чи часто тобі здається, що ти чимось гірший за інших?

74. Чи легко тобі вдається підняти настрій друзям?

Ключ

№ н/п	Показник	№ питання
1.	Відносини в сім'ї	+ : 5, 6, 21, 25, 28, 29, 37, 38, 39, 45, 46, 53, 54, 66, 67, 71 – : 22
2.	Агресивність	+ : 13, 14, 19, 20, 35, 36, 42, 57, 58, 64, 65
3.	Недовіра до людей	+ : 2, 4, 15, 16, 18, 34, 43, 44, 63, 72 – : 1, 3, 17, 59
4.	Невпевненість у собі	+ : 7, 8, 24, 30, 31, 32, 33, 40, 41, 47, 55, 56, 68, 69, 73 – : 23
5.	Акцентуації:	
	• гіпертимний тип	+ : 48, 49, 74 – : 60
	• істероїдний тип	+ : 9, 10, 50, 61
	• шизоїдний тип	+ : 26, 27, 51, 70
	• емоційно- лабільний тип	+ : 11, 12, 52, 62

Оцінка результатів

№ н/п	Показник	Високі бали (група ризику)
1.	Відносини в сім'ї	8 і більше
2.	Агресивність	6 і більше
3.	Недовіра до людей	7 і більше
4.	Невпевненість у собі	8 і більше
5.	Акцентуації	3–4 бала по кожному типу акцентуації

Обробка та інтерпретація результатів

Відповіді учнів порівнюються з ключем. Підраховується кількість співпадань відповідей з ключем по кожному показнику (шкалі). Сумарний бал по кожній з п'яти шкал відображає ступінь її прояву. Чим більше сумарний бал, тим сильніше проявляється даний психологічний показник і тим вище вірогідність зарахування дитини до групи ризику.

ДОДАТОК Б**Бесіда «Я правосвідомою особистістю?»**

1. Як ви вважаєте, чи потрібно знати свої права?
 - а) так;
 - б) ні
2. Чи вважаєте, що знати закони - це бути культурною людиною?
 - а) так;
 - б) ні
3. Як ви вважаєте, чи порушуються ваші права:
 - а) так;
 - б) ні
4. Чи вважаєте, що в деяких випадках готові порушити правила поведінки?
 - а) так;
 - б) ні
5. Бути правосвідомою особистістю означає бути сучасною людиною?
 - а) так;
 - б) ні